

ВУЈАДИН ИВАНИШЕВИЋ

РАЗВОЈ ХЕРАЛДИКЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

У раду су приказани бројни примери употребе хералдичких знамења и обележја у средњовековној Србији. На основу анализе грбова и амблема на печатима, новцу, надробним споменицима, накиту и другим предметима, аутор је повој српске хералдике везао за време Стефана Душана, истичући пресудан утицај немачких ритера и најамника на челу са витезом Палманом. У прилог ове тезе наведени су грбови — знамења који по свом карактеру припадају германској — теутонској хералдици која се, на тлу Србије, сусрела са византијским наслеђем.

Ширење и јачање српске државе омогућило је живе и широке контакте са суседним територијама, као и са удаљеним областима, отварајући пут снажнијим утицајима Византије и земаља средње и западне Европе. Царска идеологија, са једне стране, и витешко-дворска култура са друге, прожимале су се на тлу средњовековне Србије остављајући своје трагове у дипломатици, новчарству и свакодневном животу. Једно од ових обележја представља појава и употреба хералдике.

Одсуство грађе, у првом реду писаних и ликовних извора, као и мали број сачуваних печата српских династа и других споменика, значајна су препрека у сагледавању улоге и развоја хералдике у средњовековној Србији. Међу фрагментарно сачуваном грађом можемо навести ретке описе печата забележене од стране дубровачких нотара, очуване печате и новце владара и властеле, надгробне плоче, накит, делове одеће и посуде.¹

¹ С. Новаковић, Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности. Историја и традиција, приредио С. Ђурковић, Београд 1982, 293–434; А. Ивић, Стари српски печати и грбови, Београд 1910; А. Соловјев, Историја српског грба и други хералдички радови, приредио А. Палавистра, Београд 2000; Р. Марић, Представе грба на српском средњовековном новцу, Зборник Матике српске — друштвене науке 13–14 (1956), 39–46; Р. Анђелић, Средњовековни реџати из Босне и Херцеговине, Сарајево 1970; М. Ђоровић-Љубинковић, Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији. О кнезу Лазару, уред. И. Божућ и В. Ђурић, Београд 1975, 171–183; Г. Ћремошник, Studije za srednjovekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slave-na, Сарајево 1976.

На почетку треба истаћи да се хералдичке представе, у правом смислу речи, у Србији јављају сразмерно касно и да их можемо са сигурношћу пратити од времена Стефана Душана. За претходно раздобље, 13. и прве деценије 14. века, нема јасних трагова коришћења грба — знамења. Сачувани печат српског краља Владислава I са повеље Дубровнику из око 1240. године са представом владара на коњу у галопу можемо везати за ритерску иконографију својствену западној сигилографији. На аверсу овог печата налази се представа краља који седи на трону са високим наслоном и у десној руци држи скиптар са стилизованим крином на врху, а у левој глоб са крстом.² Аверс представља симбиозу западних утицаја — композиција представе и карактеристични трон — и византијских узора назначених у костиму владара обученог у лорос. И велики воштани печат краља Уроша I са повеље Дубровнику из 1254. године са сликом витеза на коњу, са дугачким копљем и мачем, носи јасна обележја западних *sigilla*, будући да је био намењен, као и претходни, западном адресату.³

Иако не располажемо другим опипљивим подацима о коришћењу грбова, врло је вероватно да су хералдичка обележја била добро позната у Србији будући да је значај хералдике на простору суседних северних и западних земаља, у првом реду Угарске, био велики. О овоме би сведочио усамљени натпис на плочи у цркви у Тревизу, у коме је наведено да је краљ Милутин, 1304. године, обдарио једног италијанског ратника витешким појасом.⁴ Витезове налазимо и касније, међу најамницима краља Стефана Дечанског.⁵

Повој српске хералдике можемо везати за време Стефана Душана, када се појављују прве представе са јасним хералдичким обележјима. Први приказ грба налазимо на новцу краља Стефана Душана, на коме је на аверсу представљен Христ на престолу, а на реверсу штит са сликом „точка“, шлем, јастуче, розета и перјаница (Сл. 1.1). Ковање ове емисије може се само оквирно датовати, због непостојања чврстих репера, у шири хронолошки распон од 1335. до 1345. године.⁶ Поменуто хералдичко знамење било је утиснуто и на печате. Према опису дубровачког канцелара Софреда „*sigillatum cum cera, quasi in medio intus sculta una cimera cum cruce, palla desuper, et super pallam ramos arbor(um)*“, на печату краља Душана са повеље браћи Бунићима из 1340. године, налазила се хералдичка представа са шлемом и челенком у виду круга са крстом и гране дрвета (Сл. 1.А).⁷ Ради се о општепознатој представи шлема са челенкама,⁸ која се поду-

² G. Čremošnik, нав. дело, 120.

³ Исто, 122–123.

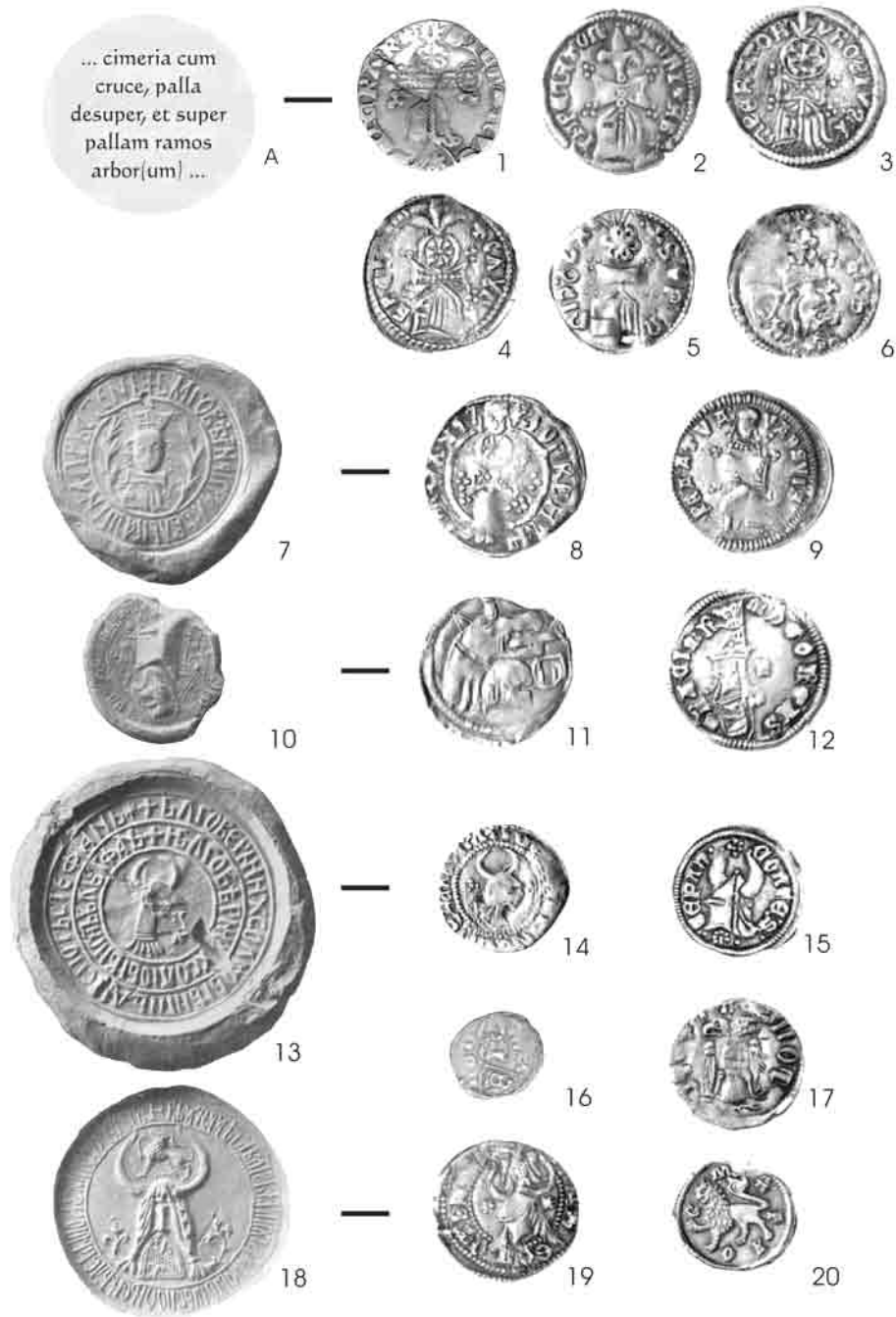
⁴ Уп. С. Ђирковић, Допуне и објашњења; С. Новаковић, Историја и традиција, приредио С. Ђирковић, Београд 1982, 459.

⁵ М. Динић, Шпански најамници у српској служби, Зборник радова Византолошког института 6 (1960), 15–28.

⁶ В. Иванишевић, Новчарство средњовековне Србије, Београд 2001, врста 6.5.3; С. Димитријевић, Каталог српског средњовековног новца, Београд 2001, 117, врста 41, бр. 2 и 106 (исти примерак). На динару из збирке Димитријевић јасно се разазнаје представа „точка“ у штиту.

⁷ К. Јирчек, Српски споменици, Споменик XI (1890), 100, бр. 19.

⁸ Челенка у семантичком значењу представља сваки појединачни амблем приказан на шлему.

Сл. 1. Печати и новац са представама хералдичких обележја — грбова и амблема

дара са одавно познатим емисијама новца Стефана Душана из краљевског и царског периода, протумаченим као прикази параферналија. Морамо додати да представе „параферналијама“ на новцу имају знатно продубљенију симболику, која укључује више елемената грба: шлем и челенке састављене од низа хералдичких амблема јастучета, розете и перјанице, односно јастучета и крина на новцима Стефана Душана (Сл. 1.1–2).⁹ У целој композицији изостављен је штит, који представља основни елемент грба.¹⁰ И поред поменутог недостатка, ове композиције, као и приказ грба на јединственом динару краља Душана, јасно указују на узоре у западној, прецизније германској хералдици. Управо је приказ шлема са композитним челенкама састављеним од већег броја елемената особеност германске — теутонске хералдике. У Немачкој, Аустрији, Швајцарској, Скандинавији и другим земљама под њиховим утицајем успостављена су специфична правила која су се огледала у умножавању челенки на шлему, тако да је немачки грб могао да буде састављен и до четири, па и пет амблема на шлему. Супротно овом правилу, грбови у Холандији, Енглеској и Шкотској имали су, изузимајући ретке примере, само једну челенку, док је у Француској овај елемент избачен из грба у касном средњем веку. Може се слободно рећи да је композитна челенка једна од основних карактеристика германске хералдике. Другу особеност представљало би понављање истих мотива, боје или амблема, на штиту и на челенки.¹¹

Директне аналогije за представе грба, као и хералдичких обележја на Душановим динарима, нашли смо у оквиру једног од немачких грбовника, познатим под именом „Die Wappenrolle von Zürich“, насталом око 1340. године. Ради се о једном од најстаријих сачуваних оригиналних списа те врсте насталом на простору око језера Констанц, на тремеђи између Швајцарске, Немачке и Аустрије, будући да највећи број грбова потиче из поменуте области. На три ролне оригиналног документа представљене су 22 заставе и 450 грбова. Још 108 грбова насликано је на два копијама насталим у 16. и 18. веку.¹²

Не улазећи у детаљно разматрање овог ванредног историјског и ликовног документа, за ову прилику указаћемо на паралеле које смо нашли на оригиналном грбовнику. Ово је учињено да бисмо избегли евентуалне касније „надградње“ грбова у познијим копијама Циришког грбовника. Тако представа штита са сликом „точка“, шлемом, јастучетом, розетом и перјаницом на динару краља Душана представља комбинацију грбова Милнера (Mülner) са сликом „точка“ на штиту, шлема и челенкама у виду јастучета и „точка“¹³ (Сл. 2.1) и Фридингена (Friedingen) са грбом састављеним од штита, шлема и челенки у виду јасту-

⁹ В. Иванишевић, нав. дело, врсте 6.4–6.7, 6.12.1–2 и 6.13–6.15.

¹⁰ Потребно је напоменути да се шлем и челенка често у грбовницима овог времена приказују одвојено од штита. Уп. Codex Manesse (Die Große Heidelberger Liederhandschrift) настао у првим деценијама 14. века: Codex Manesse. Katalog zur Ausstellung vom 12. Juni bis 2. Oktober 1988. Heidelberg: Edition Braus 1988.

¹¹ T. Woodcock, J. M. Robinson, The Oxford Guide to Heraldry, Barcelona 2001, 15.

¹² Die Wappenrolle von Zürich, ed. W. Merz, F. Hegi, Zürich–Leipzig 1930; M. Popoff, Le rôle d'armes de Zurich, Paris 1986.

¹³ Die Wappenrolle von Zürich, бр. 438: M. Popoff, нав. дело, 31, Т. XII. 268.

Сл. 2. Избор грбова приказаних у Циришком грбовнику насталом око 1340. године

чета, розете и перјанице (Сл. 2.2).¹⁴ Идентични амблеми приказани су и на другим грбовима Циришког грбовника. Основно питање које ове и друге аналогije са представама на динарима краља Душана, али и на другим споменицима српског средњег века, постављају односи се на путеве утицаја и прожимања.

Верујемо да је значајнији продор витешких схватања и германске хералдике могао бити подстакнут доласком немачких ритера и најамника на челу са витезом Палманом (*Palmanus de Letinberch, miles domini regis Rasie*), знаменитом личношћу на Душановом двору од 1333. до 1355. године, у Србију.¹⁵ Занимљиво је да је и сам Палман пореклом са простора источних Алпа, суседног области у којој је настао поменути Циришки грбовник. Немачки племићи и најамници у служби српског владара представљали су добро организовану војску у духу западних витезова. Део њиховог обележја чинили су свакако и грбови, о чему постоје и непосредне вести у дубровачким изворима о заложеној војничкој спреми и оружју. Познато је да је Палман 1333. године преузео оружје безименог најамника, међу којим су се налазила и три *elmos cimeriis*, а године 1343. његов синовац Ђорђе је заложio међу осталим стварима и *unum elmut cum cimaria*.¹⁶ Ради се о шлемовима са челенком као хералдичким обележјем.

¹⁴ Die Wappenrolle von Zürich, бр. 128: *M. Popoff*, нав. дело, 16, Т. VIII. 175.

¹⁵ *M. Dinić*, О витезу Palmanu, *Zgodovinski časopis* 6-7 (1953), 398-401.

¹⁶ *К. Јиречек*, Историја Срба II, превео *Ј. Радоњић*, Београд 1990, 111.

Утицај немачке хералдике али и иконографских решења пратимо и на новцу босанског бана Стјепана Котроманића, на чијем динару налазимо представу штита са шестокраком звездом, шлемом, јастучетом, розетом и перјаницом,¹⁷ као и приказе без штита.¹⁸ Ове представе на босанском новцу су, према нашем мишљењу, преузете непосредно са динара Стефана Душана.¹⁹

Хералдичко обележје са приказом штита и низа челенки састављених од јастучета, розете и перјанице на новцу представљаће омиљен мотив на динарима цара Уроша (Сл. 1.3),²⁰ слуге Бранка (Сл. 1.4),²¹ жупана Николе Алтомановића (Сл. 1.5),²² Ђурђа I Балшића,²³ Вука Бранковића (Сл. 1.6)²⁴ и Јакова²⁵. Једини додаток чиниће застор на потиљку шлема. Потребно је нагласити да је на једној емисији цара Уроша приказан и штит, али на другој страни новца на аверсу испод представе цара који јаше на коњу и држи скиптар. На реверсу је уобичајена слика шлема са челенкама.²⁶ Чињеница да је задржано идентично хералдичко обележје, настало у време краља Душана све до раздобља Вука Бранковића и Јакова, јасно указује на устаљена хералдичка правила. Из поменуте схеме „искаче“ један динар цара Душана, на коме се на јастучету налази челенка у виду крина (Сл. 1.2), коју такође налазимо на већем броју грбова у Циришком грбовнику. Поменимо један од примера — грб Бонланта (Bonlant)²⁷ (Сл. 2.3). Нешто другачији приказ срећемо на једном динару цара Уроша, на коме је розета замењена шестокраком звездом а уобичајена перјаница изостављена.²⁸ Овој групи вреди додати динар непознатог властелина, са приказом шлема са огртачем и челенком у виду котве иза које се назире плашт (?).²⁹

Хералдика је у време Душана продрла и у редове властеле, о чему сведочи поменути динар слуге Бранка — Бранка Рагислалаића, али и други споменици, рецимо надгробна плоча великог војводе цара Душана Николе Стањевића, ктитора цркве Светог Стефана у Кончи (1346–1371). На плочи је у централном медаљону, између дворедог натписа, приказан шлем, јастуче, полумесяц и велика перушка на врху (Сл. 3.1).³⁰ Ово хералдичко обележје својом композицијом подсећа на представе шлема и челенки са новца српских владара, у првом реду Стефана Душана и цара Уроша. Ради се о иконографском

¹⁷ I. Rengjeo, *Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien*, Graz 1959, бр. 779.

¹⁸ Исто, бр. 780 и 781.

¹⁹ В. Иванишевић, нав. дело, 86–87.

²⁰ Исто, врсте 9.1, 9.3, 9.7, 9.11, 9.15, 9.19, 9.21–9.22 и 9.25–9.27.

²¹ Исто, врста 8.1.

²² Исто, врста 23.3.

²³ Исто, врста 26.2.

²⁴ Исто, врста 31.2.

²⁵ Исто, врста 33.1.

²⁶ Исто, врста 9.4.

²⁷ Die Wappenrolle von Zürich, бр. 235: М. Popoff, нав. дело, Т. XIII. 307.

²⁸ В. Иванишевић, нав. дело, врста 9.8.

²⁹ Исто, врста 50.3.

³⁰ С. Новаковић, нав. дело, 320.

предлошку који своје директне паралеле има у више пута помињаном Циришком грбовнику. Хералдичко знамење Николе Стађевића најближе је решењу грба Бриненфелда (Brunnenfeld). Поменути грб се незнатно разликује од хералдичког обележја Николе Стађевића тиме што су перушке мање и постављене на крајевима полумесеца (Сл. 2.7).³¹ С друге стране, идентичан приказ перушке, која стоји на лопти и јастучету, нашли смо на грбу Фрауенфелда (Frauenfeld) (Сл. 2.9).³²

Овој групи споменика и типу представе припада надгробна плоча из Дечана, из северозападне припрате, са представом шлема, застора и челенке у виду уздигнутих руку (Сл. 3.2).³³ Овај редак амблем на нашим просторима има своје аналогije у Циришком грбовнику, у коме налазимо исти приказ руку које држе, за разлику од знамења из Дечана, крин (Сл. 2.10).³⁴ Сам мотив руке, али усамљене, као супституције људске фигуре, познат је са представа на стећцима.³⁵ Јавља се и са атрибутима оружја — мача у првом реду, на пример на грбу Хрвоја Вукчића где је овај мотив приказан заједно са лавом.

Највећи број надгробних плоча са приказима хералдичких обележја потиче из Сопоћана. У питању су делови плоча које сведоче о значајном месту хералдике међу рашком властелом. Монументална надгробна плоча протовестијара Томе Борислава издваја се изузетном композицијом споменика са вишередним натписом на практично целој горњој површини плоче, на којој је на месту главе приказан шлем са застором и челенком у виду орловог крила (Сл. 3.3).³⁶ „Фигура покојника“, какву срећемо на жизанима, у нашем случају сведена је на представу хералдичког обележја и „покрова“ у виду дугачког натписа. Плоча се датује на основу титулатуре, према Д. Филиповић, у доба царства између 1346. и 1371. године. За наша разматрања хералдике посебно је значајна садржина дела надгробног натписа са формулом „*Ја сам био као ви а ви ћете бити као ја*“, која подвлачи антитезу између смрти и живота. Јасно наглашена идеја о пролазности у овој формули део је схватања европског Запада, чијем наслеђу припадају хералдичка знамења.³⁷

На другом споменику из Сопоћана, надгробној плочи Лазара, приказано је такође орлово крило (Сл. 3.4).³⁸ У питању је иначе чест мотив у западној хералдици, који се у Србији јавља спорадично. Напоменимо да се амблем орловог крила налази на бројним грбовима у Циришком грбовнику (Сл. 2.8).³⁹ Срећемо

³¹ Die Wappenrolle von Zürich, бр. 326: *М. Поповић*, нав. дело, Т. IX. 203

³² Die Wappenrolle von Zürich, бр. 136: *М. Поповић*, нав. дело, Т. VIII. 183.

³³ *Д. Поповић*, Средњовековни надгробни споменици у Дечанима, Дечани и византијска уметност средином XIV века, уред. *В. Ђурић*, Београд 1989, 235, сл. 12.

³⁴ Die Wappenrolle von Zürich, бр. 399: *М. Поповић*, нав. дело, Т. XV. 350.

³⁵ *Ѕ. Већлагић*, Stećci — kultura i umetnost, Сарајево 1982, 290–296.

³⁶ *Д. Филиповић*, Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопоћани, Новопазарски зборник 7 (1983), 46–49, Т. VI.

³⁷ Исто, 47.

³⁸ Исто, 49–50, Т. VII.

³⁹ Die Wappenrolle von Zürich, бр. 162: Хомберг (Homberg): *М. Поповић*, нав. дело, Т. IX. 197.

Сл. 3. Надробне плоче са хералдичким обележјима

га и у штиту на печату Павла Шубића.⁴⁰ Знамење орловог крила приказано је и на штитовима војника насликаних на фрескама у цркви Светих Апостола у Пећи, као и у Матејићу.⁴¹

О значају хералдике у време Стефана Душана сведочи и слика шлема са застором царевог великаша Ореста, изведена опеком на једној кули у Серу.

⁴⁰ Р. Anđelić, нав. дело, 11–12, бр. 3.

⁴¹ В. Петровић, Оружје, Историја примењене уметности код Срба — I том, Средњовековна Србија, уред. Б. Радојковић, Београд 1977, 126.

Прикази хералдичких обележја српских династа у јужним областима државе — у Македонији, представљаће даљи степен у развоју хералдике са уношењем новог амблема — челенке у виду лика царице. Формирање одређеног хералдичког обележја на засебној територији и у одређеном тренутку међу члановима царске и краљевске породице јасно указује да су српски династи придавали значај хералдичким представама. Амблем царице у челенки јавља се у неколико варијетета на емисијама динара: са розетом и главом на новцима царице Јелене (Сл. 1.8),⁴² Вукашина⁴³ и краљице Јелене,⁴⁴ са главом са круном отвореног типа на емисији краља Вукашина,⁴⁵ са попрсјем које држи скиптар на ковањима цара Уроша (Сл. 1.9)⁴⁶ и деспота Угљеше⁴⁷ и са попрсјем са круном отвореног типа које држи скиптар са бисерима на динарима деспота Угљеше.⁴⁸ Овај мотив је красио и печате, како сведочи јединствени примерак краља Вукашина са повеље Дубровчанима из 1370. године. На печату је приказан шлем, јастуче и женска глава са отвореном круном византијског типа и са препендулијама (Сл. 1.7).⁴⁹ Хералдичка представа са парицом у челенки има такође своје паралеле у Циришком грбовнику са већим бројем сличних типова какав је грб Маркдорфа (Markdorf) (Сл. 2.4).⁵⁰

Један од ретких потпуних хералдичких обележја налазимо на поменутом динару Вука Бранковића. Поред уобичајених елемената шлема са застором, јастучета, розете и перјанице налази се штит приказан са леве стране, поред шлема. На штиту се налазе три дијагоналне паралелне траке (Сл. 1.6).⁵¹ Да се ради о штиту Вука Бранковића јасно указују три његове емисије новца, на којима је приказано исто знамење. На првом ковању штит са три дијагоналне паралелне траке представља централни мотив око кога тече кружна легенда,⁵² док се код друга два штит јавља иза натписа.⁵³

Из истог периода је и одавно познат грб Балшића, са штитом и приказом главе вука са исплаженим језиком, шлемом са застором, рачвастом круном са криновима и попрсјем вука са исплаженим језиком. Овај грб је красио новце Балше II Балшића,⁵⁴ Ђурђа II Страцимировића (Сл. 1.12)⁵⁵ и Балше III.⁵⁶ Исте

⁴² В. *Иванишевић*, нав. дело, врсте 10.1 и 10.2.

⁴³ Исто, врста 12.1.

⁴⁴ Исто, врста 13.1.

⁴⁵ Исто, врста 12.2.

⁴⁶ Исто, врста 9.2.

⁴⁷ Исто, врсте 11.1 и 11.3.

⁴⁸ Исто, врсте 11.2 и 11.4.

⁴⁹ *G. Čremošnik*, нав. дело, 133, сл. 11.

⁵⁰ *Die Wappenrolle von Zürich*, бр. 151: *M. Poroff*, нав. дело, Т. VIII. 186.

⁵¹ В. *Иванишевић*, нав. дело, врста 31.1.

⁵² Исто, врста 31.17.

⁵³ Исто, врста 31.14; *С. Димитријевић*, нав. дело, врста 199.36 и 37.

⁵⁴ В. *Иванишевић*, нав. дело, врста 27.1.

⁵⁵ Исто, врсте 28.1 и 28.2.

⁵⁶ Исто, врсте 29.1–29.3.

карактеристике носе и печати Балшића, од којих се јасним обележјем издваја печат Балше II на повељи из 1385. године, са приказаним штитом са главом вука и шлемом. Горњи део печата је оштећен (Сл. 1.10).⁵⁷ Тај мотив се јавља нешто раније на новцима Ђурђа I Балшића, на којима је представљен шлем са вучјом главом са застором или без њега и без штита у поједностављеном иконографском решењу (Сл. 1.11).⁵⁸ Ради се о честом мотиву у хералдици, присутним у Циришком грбовнику (Сл. 2.5).⁵⁹

Поменуто хералдичко обележје било је омиљено у средњовековној Србији и често га налазимо приказано на накиту — прстењу, одећи, као и посудама. Најчешћи хералдички мотив на прстењу представља управо грб са штитом, шлемом и вучјом главом са исплаженим језиком и избаченим предњим шапама. Грбови се на овом прстењу јасно разликују по другачијим обележјима на штитовима. Тако примерак из Народног музеја у Београду, са непознатим местом налаза, има, према Ј. Ковачевићу, штит украшен мотивом котве (Сл. 4.1).⁶⁰ Два примерка нађена на територији Приштине носе другачија обележја — штит украшен низом од пет трака које се спајају у средини штита (Сл. 4.2),⁶¹ односно штит подељен вертикалном траком на два дела, оба украшена низом дијагоналних трака (Сл. 4.3).⁶² На прстену из села Мркоње код Медвеђе, северно од Приштине, штит је украшен тачком у средини и тракама управним на крајеве штита.⁶³ Описана хералдичка обележја са прстења не могу се везати за Балшиће, како је словило у ранијој литератури, из основног разлога што се у штиту не налази представа вучје главе. Ради се о прстењу властеле. Додајмо да ово знамење налазимо на једном прстену из Музеја града Београда,⁶⁴ као и из Босне, из Арнаутовића, са штитом са розетом у средини,⁶⁵ и са непознатог локалитета.⁶⁶ Сличан поменути примерцима јесте прстен из Јањева са латинским натписом, који јасно указује на западно порекло представе.⁶⁷ Из ове групе произашло је прстење са поједностављеним хералдичким представама. На једном примерку из приватне збирке приказан је штит са главом вука са исплаженим језиком и избаченим предњим шапама, без шлема. Штит је подељен широком дијагоналном траком на два дела (Сл. 4.4).⁶⁸ На другом примерку из Народног музеја у

⁵⁷ G. Čremošnik, нав. дело, 136–137, Т. 5.14е.

⁵⁸ В. Иванишевић, нав. дело, врсте 26.3–26.5.

⁵⁹ Die Wappenrolle von Zürich, бр. 12: М. Popoff, нав. дело, Т. V. 116.

⁶⁰ Ј. Ковачевић, Средњовековна ношња Балканских Словена, Београд 1953, 166; Б. Радојковић, Накит код Срба, Београд 1969, 202, Т.146.

⁶¹ Б. Радојковић, нав. дело, бр. 169.

⁶² Исто, 202, бр. 170, Т. 142.

⁶³ Исто, бр. 174; Т. 134.

⁶⁴ М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, Накит VIII–XVIII века у Музеју града Београда, Београд 1984, 102, бр. 402, Т. X. 5, XLII. 2.

⁶⁵ Б. Радојковић, нав. дело, 202, Т. 143.

⁶⁶ Исто, 202, Т. 144.

⁶⁷ Исто, бр. 122.

⁶⁸ М. Ђоровић-Љубинковић, нав. дело, 174–177, сл. 23.

Сл. 4. Представе хералдичких обележја — грбова и амблема на прстењу (1–12), појасу севастократора (?) Бранка (13) и медаљону (14)

Београду представљени су само шлем и глава вука са разјапљеним чељустима, без штита (Сл. 4.5).⁶⁹

Исти мотив срећемо и на одевним предметима какав је појас севастократора (?) Бранка који се чува у Ермитажу у Санкт Петерсбургу са шлемом, застором и челенком у виду лава са уздигнутим предњим шапама и разјапљеним чељустима приказаним у картуши (Сл. 4.13).⁷⁰ Поменуто хералдичко обележје налазимо и на посудама. На кружној плочици, вероватно медаљону са тањира, приказан је, уоквирен натписом, грб са штитом украшеним са две дијагоналне

⁶⁹ Б. Радојковић, нав. дело, 201–202.

⁷⁰ М. Ђоровић-Љубинковић, нав. дело, 180, сл. 34.

паралелне траке, шлемом са застором и попрсјем вука (?) са издигнутим предњим шапама и са исплаженим језиком (Сл. 4.14).⁷¹

Српски деспоти су наставили, можемо слободно рећи, већ устаљену традицију коришћења и приказивања хералдичких представа на печатима и новцу, на коме ће до посебног изражаја доћи представљање амблема. Свођење слике на амблем може се протумачити да су хералдичка обележја представљала добро позната и прихваћена знамења српских династа.

Потпуну представу грба налазимо на печату деспота Стефана Лазаревића са повеље издате лаври Светог Атанасија 1407. године. Ради се о развијеној форми грба са штитом, шлемом са застором и са говеђим роговима између којих стоји двоглави орао са раширеним крилима.⁷² Обележје штита се не може разазнати будући да је представа оштећена. Хералдичко обележје налазимо и на јединственом динару на коме је у грбу са штитом приказан двоглави орао са раширеним крилима и шлемом са застором и роговима (Сл. 1.16).⁷³ Такав грб ће бити разложен на саставне елементе, представу орла или шлема са говеђим роговима, приказиване у украшавању архитектонске пластике, накита, у првом реду прстења, новца и печата овог раздобља. Представа двоглавог орла у штиту красиће један динар деспота Стефана Лазаревића,⁷⁴ док ће на осталим емисијама слика двоглавог орла чинити централни мотив (Сл. 1.17).⁷⁵

Представа орла се до времена Стефана Лазаревића у српском новчарству појављује само на једном динару деспота Угљеше.⁷⁶ У питању је знамење које своје порекло води из византијског круга и које би могло, будући да се јавља искључиво на новцима српских деспота, представљати инсигнију саме врховне власти.⁷⁷ Символика двоглавог орла има, дакако, шире значење, везано за царску идеологију Византије — уткану у схватања средњовековног друштва — и преплетано са духовним и световним наслеђем. Оно што је овде важно јесте да се ово знамење, за разлику од претходних приказаних на грбовима српских династа, може везати за византијску традицију. Мотив двоглавог орла представља општеприхваћен мотив, који се у српској држави јавља већ у раном 13. веку и који је често приказиван на владарској одећи као инсигнија — симбол владања. У каснијим епохама овај амблем ће наћи широку примену приликом украшавања одеће, на заставама, печатима, штитовима, црквеним предметима, посудама од племенитог метала, прстењу, али и као украс на каменој пластици. О његовом значају као посебног владарског, односно државног амблема, указују два одвојена извора — портолан Ангелина Дулцера из 1339. године и велики дво-страни печат Твртка I. На карти Ангелина Дулцера приказана је застава са цр-

⁷¹ Исто, 180–181, сл. 35.

⁷² *G. Čremošnik*, нав. дело, 139–140, Т. 7.15b.

⁷³ *V. Иванишевић*, нав. дело, врста 42.19.

⁷⁴ Исто, врста 42.34.

⁷⁵ Исто, врсте 42.17–42.18 и 42.35.

⁷⁶ Исто, врста 11.5.

⁷⁷ *С. Марјановић-Душанић*, Владарске инсигније и државна символика у Србији од XIII до XIV века, Београд 1994, 116–117; *V. Иванишевић*, нав. дело, 118.

веним двоглавим орлом која се вијори над Скопљем, краљевим градом.⁷⁸ Са друге стране, на печату краља Твртка I, према учењу о двострукој круни — сугубом венцу, уједињена су хералдичка схватања српске и босанске династије — Немањића и Котроманића.⁷⁹ Централно место на аверсу печата заузима представа владара на готичком престолу, док са једне и друге стране стоје анђели који држе грбове. Са десне стране приказан је „грб Немањића“ — двоглави орао са раширеним крилама, а са леве стране је грб Котроманића — штит подељен дијагоналном траком на два поља са по три крина у сваком делу. У горњој половини кринови су распоређени у троугао, а у доњој у низу, паралелно са дијагоналном траком. На реверсу печата приказан је владар на коњу са свим хералдичким атрибутима.⁸⁰

За разлику од представе двоглавог орла, амблем шлема са говеђим роговима је, као и претходна симболика на грбовима, директно везан за западне утицаје. Ова представа се по први пут јавља на печатима и динарима кнеза Лазара,⁸¹ а своје место је нашла и у декоративној архитектонској пластици, као што је релјеф са јужне фасаде Лазареве приправе у Хиландару са представом шлема са говеђим роговима. Исти мотив срећемо и на новцу са приказом шлема и застора који пада испод шлема (Сл. 1.14). Представу шлема налазимо на новцу патријарха,⁸² као и неименованог властелина.⁸³ Ово знамење ће нарочито бити „популарно“ у време Стефана Лазаревића, о чему сведоче печати (Сл. 1.13) и 15 емисија динара и обола овог владара, обележених поменути амблемом (Сл. 1.15).⁸⁴ У питању је један од честих мотива овог времена, чије представе налазимо у великом броју и у Циришком грбовнику. Један од карактеристичних приказа овог типа срећемо код Шелклингена (Schelklingen) (Сл. 2.6).⁸⁵

Шлем са говеђим роговима и широким застором наћи ће се и у хералдичкој представи комбинованој са челенком у виду двоглавог орла са раширеним крилима, на јединственом ковању деспота Ђурђа Бранковића по узору на хералдичка обележја Стефана Лазаревића (Сл. 1.19).⁸⁶ Ђурађ Бранковић наставља традицију и надграђује грб породичним знамењем, представом лава у ходу — *lion passant*. На печату са повеље Дубровнику из 1445. године налази се штит постављен наопачке и шлем са застором и роговима између којих стоји лав са разјапљеним чељустима. Штит је подељен широким дијагоналном траком и у

⁷⁸ Г. Томовић, Поморска карта Ангелина Дулцера из 1339. г., Историјски часопис 19 (1972), 79–98.

⁷⁹ С. Ђурковић, Сугуби венац (Прилог историји краљевства у Босни), Зборник Филозофског факултета у Београду VIII–1 (1964), 343–370.

⁸⁰ Уп. Р. Анђелић, нав. дело, 23–25.

⁸¹ Г. Ћретошник, нав. дело, 134, Т. 4.12; В. Иванишевић, нав. дело, врсте 24.17–24.19 и 24.24.

⁸² В. Иванишевић, нав. дело, врста 39.2.

⁸³ Исто, врста 50.4.

⁸⁴ Г. Ћретошник, нав. дело, 138–139, Т. 6.15а; В. Иванишевић, нав. дело, врсте 42.8–42.13, 42.36–42.40 и 42.60–42–63.

⁸⁵ Die Wappenrolle von Zürich, бр. 354: М. Порофф, нав. дело, Т. X. 219.

⁸⁶ В. Иванишевић, нав. дело, врста 45.13.

свакој половини налази се по један крин (Сл. 1.18).⁸⁷ Исту композицију задржава и деспот Лазар Бранковић на печату уз признаницу Дубровчанима из 1457. године, на коме се у штиту овог пута приказује лав — породично знамење Бранковића.⁸⁸ Овде долази до још једне промене у ставу лава који је приказан како се пропиње — lion rampant.

Представе шлема са говеђим роговима и штита, као хералдичким обележјем, налазимо приказане и на накиту, какав је примерак прстена откривеног на Новом Брду (Сл. 4.7).⁸⁹ Мотив шлема са говеђим роговима и застором крашио је и један прстен откривен у Крушевцу.⁹⁰

Са друге стране, остали прикази хералдичких обележја Бранковића сведени су на слике знамења, двоглавог орла на једној емисији обола⁹¹ и нарочито лава, који ће постати главно обележје новчарства времена деспота Ђурђа Бранковића (Сл. 1.20).⁹² Узор овог мотива је свакако усамљена емисија Вука Бранковића са представом лава.⁹³ Овај амблем красиће заједничку емисију Ђурђа Бранковића и краља Стјепана Томаша, као и ковања деспота Лазара Бранковића⁹⁴ и војводе Иваниша⁹⁵. Још један мотив наћи ће своје место на новцу Ђурђа Бранковића, а то је крин који се појављује као централни мотив на једној емисији динара из првог периода ковања.⁹⁶ Појаву крина на овој емисији новца можемо повезати са приказом истог обележја у штиту на поменутом печату Дубровнику из 1445. године. Овај амблем је доспео, највероватније, под утицајем Босне и Угарске.

Сам штит као засебно хералдичко обележје ређе је заступљен. Забележено је неколико примера украшавања надгробних плоча, рецимо на споменику из Сопоћана са приказом штита подељеног дијагоналном траком на два дела. У левом горњем пољу приказан је полумесец, а у десном доњем осмокрака звезда у виду сунца (Сл. 3.5). Сличну представу штита са атрибутима приказаним у супротним пољима налазимо на једном прстену печатњаку из Народног музеја у Београду, датованом у почетак 15. века. Изнад штита на застору стоји једноглави орао са раширеним крилима.⁹⁷ Овој групи хералдичких обележја припадала би и надгробна плоча Вратка Чихорића из 1349. године, из цркве Светог Николе у Куршумлији, са представом штита без ознака.⁹⁸ Нешто каснијег датума био би приказ срцоликог празног штита на плочи Димитрија Влатка, око 1360. године, из манастира Давидовице.⁹⁹

⁸⁷ *G. Čremošnik*, нав. дело, 140–141, Т. 7.16а.

⁸⁸ Исто, 142–143, Т. 9.17а.

⁸⁹ *М. Ђоровић-Љубинковић*, нав. дело, 174–177, сл. 12.

⁹⁰ *Б. Радојковић*, нав. дело, бр. 101, сл. 133.

⁹¹ *В. Иванишевић*, нав. дело, врста 45.37.

⁹² Исто, врсте 45.1–45.3, 45.8–45.10, 45.12–45.13, 45.16–45.22, 45.24–45.32, 45.35 и 45.37.

⁹³ Исто, врста 31.16.

⁹⁴ Исто, врсте 48.1–48.2.

⁹⁵ Исто, врста 49.1.

⁹⁶ Исто, врста 45.6.

⁹⁷ *Д. Милошевић*, Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја, Београд 1990, 102–103, бр. 123.

⁹⁸ *М. Ђоровић-Љубинковић*, нав. дело, 178.

⁹⁹ *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 53.

Слику штита бележимо и на прстењу. Изузетан пример представља златни прстен челника Градислава са штитом подељеним по дијагонали на два поља. У левом горњем пољу налази се флорални орнамент, а у десном доњем дијагоналне паралелне траке (Сл. 4.8).¹⁰⁰ Другом типу припада прстен нађен у Приштини са штитом подељеним вертикалном траком на две половине. Десна половина нема орнамент, док су у левој приказане хоризонталне паралелне траке.¹⁰¹

Засебно место у симболици средњег века заузимају амблеми — симболи које налазимо приказане најчешће на накиту, одећи, посудама и другим предметима. Амблеми у виду једноглавог и двоглавог орла, лава, крина, орловог крила, фантастичних животиња, коња, птица и других симбола који се појављују на печатном прстењу, али и на другом накиту, наушницама, са представом орла, рецимо, и део су сложене симболике средњег века, у којој се прожимају византијски и западни утицаји. Тешко је разложити порекло појединих представа које су у развијеном средњем веку чиниле део општеприхваћених симбола. Не треба одбацити мишљење да су ова знамења могла имати и чисто декоративни карактер као одраз моде времена и укуса сопственика.¹⁰²

Један од најкарактеристичнијих знамења на прстењу јесте орао, несумњиво византијског порекла. Међу бројним примерима издваја се прстен краљице Теодоре са представом двоглавог орла са раширеним крилима, нађен у манастиру Бањска (Сл. 4.9).¹⁰³ Паралелно са овим мотивом јавља се и представа једноглавог орла, какву познајемо на прстену Радослава из Дренове код Кавадараца.¹⁰⁴ Овај „популарни“ амблем се дуго задржава, тако да га налазимо на прстену великог челебије пронађеног у Лепосавићу и датованом у 15–16. век (Сл. 4.10).¹⁰⁵

Лав, као и орао, симбол снаге и моћи, представља омиљени мотив на прстењу средњовековне Србије. У питању је представа лава у ходу, најчешће са уздигнутом једном предњом шапом и уздигнутим репом, позната са великог броја прстења — у хералдици знаној као *lion passant* (Сл. 4.11).¹⁰⁶ Стилске паралеле са знаком Бранковића очигледне су, али не треба заборавити да је овај амблем имао и раније важно место у симболици српских династа. О овоме сведоче описи два печата цара Уроша из пера дубровачког канцелара из 1366. године, у којима су наведени печати са представом лава — *sigillo cum figura leonis*.¹⁰⁷ Нажалост, положај фигуре лава није нам познат.

Представа фантастичних животиња, какву са змајем налазимо на прстену из Народног музеја у Београду, ретко се среће на средњовековном прстењу у

¹⁰⁰ М. Ђоровић-Љубинковић, нав. дело, 174–177, сл. 21.

¹⁰¹ Б. Радојковић, нав. дело, бр. 88, Т. 39.

¹⁰² М. Pastoureaux, *La fleur de lis emblème royal, symbol marial ou thème graphique, La monnaie miroir des rois*, ed. H. Nicolet, Paris 1978, 258.

¹⁰³ Б. Радојковић, нав. дело, бр. 87, Т. 34.

¹⁰⁴ Исто, 31, бр. 118, сл. 126.

¹⁰⁵ Д. Милошевић, нав. дело, 147, бр. 235.

¹⁰⁶ Б. Радојковић, нав. дело, бр. 94, Т. 96: прстен нађен у Гњилану.

¹⁰⁷ G. Čremošnik, нав. дело, 133.

Србији (Сл. 4.12).¹⁰⁸ У ову групу треба укључити прстен пронађен у Јањеву, на којем се налази грб са штитом, шлемом и главом змаја са исплаженим језиком. Штит је украшен са две хоризонталне траке у десној половини и две вертикалне траке у горњем делу (Сл. 4.6).¹⁰⁹ Фантастичне животиње, као и представе крина на бројном прстењу у Србији западног су порекла. Истом културном кругу припада и амблем орловог крила, који је красио Повков прстен нађен у Крагујевцу.¹¹⁰

Знатан број откривеног накита, у првом реду прстења, дозвољава нам да проблематику амблема сагледамо и из другог угла — територијалног груписања појединих симбола, што може указати на дистрибуцију појединих представа, као и на њихово порекло (Карта 1).¹¹¹

Представе двоглавог и једноглавог орла на накиту представљају омиљен мотив на просторима Македоније и Косова у првом реду, што је сасвим разумљиво с обзиром на значај овог симбола повезаног са византијским наслеђем. Са друге стране, мотив лава је распрострањен на целом простору, с посебним груписањем на Косову и северним деловима земље. Појава овог мотива на Косову, а у каснијем периоду у Подунављу, може се повезати са снажним зрачењем тог симбола везаног у првом реду за кућу Бранковића.

Супротно распрострањености мотива лава, изненађује мали број прстења украшеног грбом са штитом и шлемом или само шлемом са говеђим роговима. Његова концентрација у средишњим деловима земље јасно указује на везу са Лазаревићима.

Најзанимљивије резултате дала је анализа прстирања прстења са грбовима, који се, према досадашњим налазима, јављају на простору Косова и суседних територија. Овој групи треба прикључити и јединствени прстен са приказом штита.

Сви поменути налази сведоче о значају амблема и симболике у средњовековном друштву и указују, верујемо, на прихватање одређених мотива као дела духовног и световног веровања, али и моде једног времена. Појава прстења са грбовима на простору Косова јасно указује на прихватање посебног знамења везаног за витешку и дворску културу међу ондашњом властелом.

*
* * *

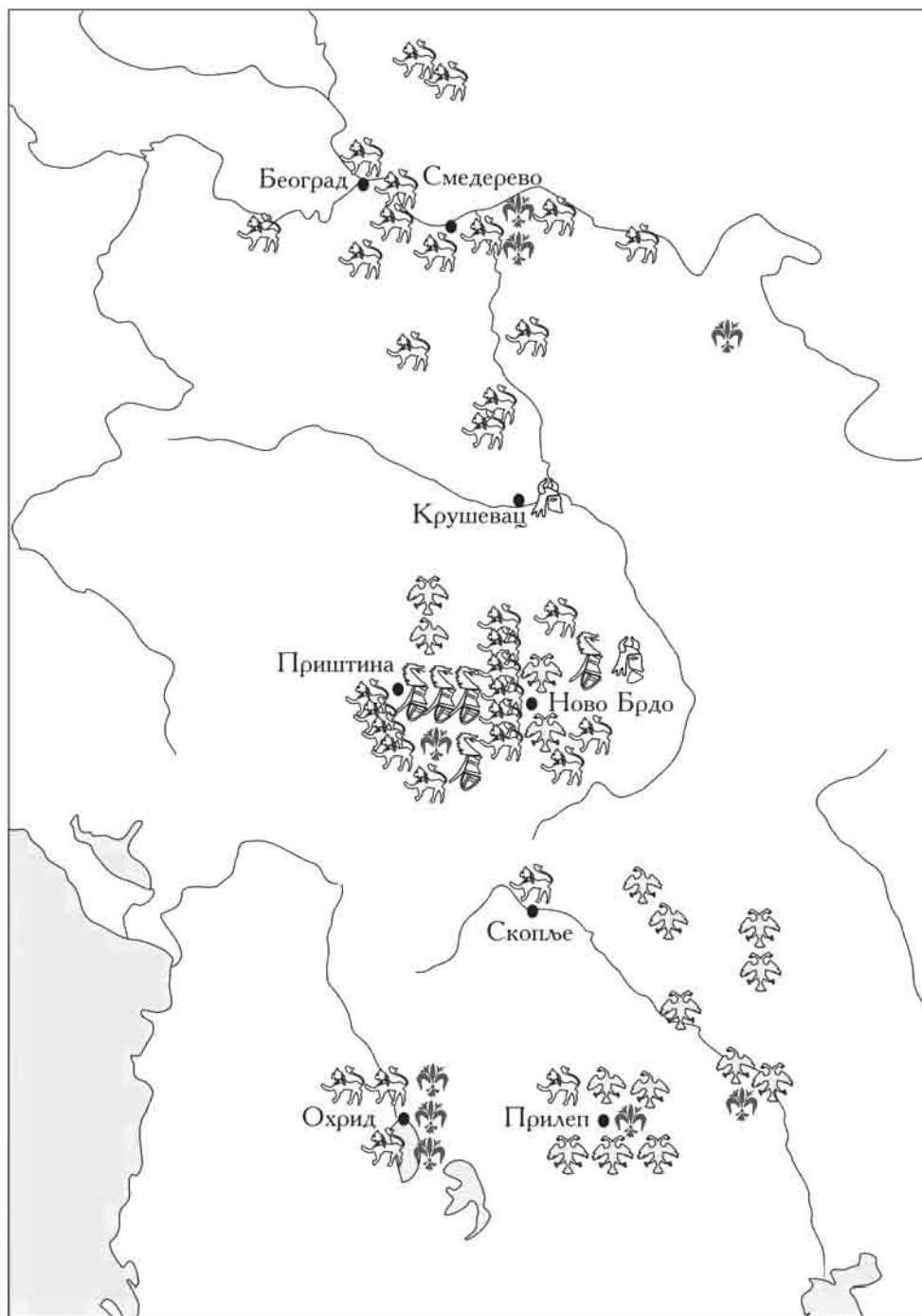
Бројни примери грбова на печатима, новцу, надгробним споменицима, накиту, одећи и посудама указују на значај хералдике у средњовековној Србији, која своје право место добија у време Стефана Душана. О продору хералдике

¹⁰⁸ Д. Милошевић, нав. дело, 98–99, бр. 116.

¹⁰⁹ Б. Радојковић, нав. дело, 201–202, сл. 114 и Т. 145.

¹¹⁰ Д. Милошевић, нав. дело, 119–120, бр. 162.

¹¹¹ Уп. Ј. Ковачевић, нав. дело; Б. Радојковић, нав. дело; М. Ћоровић-Љубинковић, нав. дело, 171–183; Д. Милошевић, нав. дело; Е. Манева, Средновековен накит од Македонија, Скопје 1992.

Карта 1: Амблеми на накиту — преглед дистрибуције

сведоче печат и новац Стефана Душана, на којима грб као и упрошћени прикази знамења играју важну улогу. Овде треба споменути да је значајно место хералдика имала међу властелом Стефана Душана, о чему говоре, међу осталим споменицима, надгробна плоча великог војводе Николе Стађевића у Кончи, представа шлема са застором царевог великаша Ореста на кули у Серу, појас севастократора (?) Бранка, и други. Сви ови примери указују на устоличење витешке културе у Србији у време Стефана Душана, повезане свакако са значајном улогом великаша и војске. Своје место нашло је и витештво, како сведочи натпис на надгробној плочи Јоакима Ђураша, „у цара Стјепана трети витез“.¹¹² Овде треба свакако навести и непроверени податак Јакете Лукаревића, дубровачког историчара, који наводи да је цар Душан установио витешки ред „Стуб светога Стефана“.¹¹³ О истинским и дубоким променама упечатљиво говоре обележавања надгробних споменика хералдичким обележјима. Ова идеја је своје пуно значење нашла у надгробном споменику самог цара Душана, који је био обележен надгробном статуом, жизаном¹¹⁴ — персонификацијом покојника са свим атрибутима телесне власти и сведочанством његове моћи, наслеђа својственог европском Западу.

Продор хералдичких обележја одиграо се под значајним, ако не и кључним утицајем немачких ритера и најамника на двору Стефана Душана, на челу са витезом Палманом. У прилог ове тезе иду сама хералдичка обележја, која по свом карактеру припадају наслеђу германске — теутонске хералдике, као и бројне аналогije са знамењима приказаним у Циришком грбовнику, насталом око 1340. године. У ком обиму су витештво и хералдика продрли у ниже слојеве друштва, тешко је, с обзиром на расположиву грађу, одредити. Бројни други документи, пре свега писани, говоре о значају грба. Поменимо оне, о култним предметима поклоњеним цркви Светог Николе у Барију од стране српских владара и великаша који су били обележени грбовима.¹¹⁵

На основу сачуваних споменика, можемо закључити да у српској хералдици постоје одређена правила и законитости:

— Грб са штитом са приказом „точка“, шлемом и челенкама са јастучетом, розетом и перјаницом на новцу Стефана Душана, односно са приказима свих ових елемената без штита на новцима али и печату истог владара, јасно указује да су хералдичке представе добиле своје место у симболици краљевске, односно царске власти у средњовековној Србији. Даље коришћење хералдичког обележја са истим амблемима на новцима цара Уроша, слуге Бранка, жупана Николе Алтомановића, Вука Бранковића и Јакова само потврђује значај хералдичких представа код српских династа.

¹¹² С. Ђирковић, Почтени витез Прибислав Вукотић, Зборник Филозофског факултета у Београду X-1 (1968), 274; Г. Томовић, нав. дело, 112.

¹¹³ С. Ђирковић, нав. дело, 274–275.

¹¹⁴ Д. Пойовић, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 117–119.

¹¹⁵ С. Ђирковић, Допуне и објашњења, 463–464.

— Даљи степен у развоју представља појава нових хералдичких обележја везаних за одређене породице и области, као што је обележје са шлемом и челенком са представом царице на новцима цара Уроша, царице Јелене, краља Вукашина и краљице Јелене, коју налазимо и на јединственом печату краља Вукашина. У истом светлу треба видети и породично знамење Балшића, који ће своју примену наћи у круговима властеле и властеличића нарочито на простору Косова, ако је судити према бројним налазима прстења печатњака са тог простора.

— Посебно место заузимају породични грбови Лазаревића, са главним мотивом шлема са говеђим роговима на печатима и новцима кнеза Лазара, који ће у време Стефана Лазаревића формирати пуно хералдичко обележје са сликом двоглавог орла са раширеним крилима у штиту, на новцу или на шлему, на печату. Исти амблем за кратко задржава Ђурђе Бранковић на једном ретком динару, да би га заменио штитом украшеним са дијагоналном траком и са по једним крином у слободним пољима, на сачуваном печату, и са лавом на шлему. Лазар Бранковић, према представи на изузетном печату, усваја лава, породични амблем, који краси штит и челенку. У време деспотовине улога витешке и дворске културе је била значајна о чему говори и податак да је деспот Стефан био члан витешког Змајевог реда угарског краља Жигмунда и да је у овом својству и у својству владара производио витезове. Према казивању Константина Филозофа, „западни“ су долазили на двор да их деспот „венча“ на витештво.¹¹⁶

У српској средњовековној хералдици преплићу се два знамења — грб западних ритера и царски амблем. Грб је представљао знамење оружја у изворном значењу овог појма,¹¹⁷ док је двоглави орао сматран владарским, „државним“ симболом. Ово обележје је у првом периоду имало идеолошко-симболички значај, у чијој основи је било везивање српске династије за византијску владарску породицу. Двоглави орао, судећи према иконографским предлошцима, израста у знак суверена, да би у последњој фази свог развоја у време деспота добио значење хералдичког знамења. Оно подвлачи право на наслеђе српског трона и царства оличеног у слици двоглавог орла, препознатљивог амблема на портолану Ангелина Дулцера из 1339. године, као и на штиту на печату Твртка I. Снажно преплитање Запада и Византије огледа се и у маузолеју Стефана Душана са надгробним спомеником у форми жизана и фрескама изведеним према византијском програму и иконографији. Ову симбиозу срећемо и на бројним емисијама новца почев, од времена цара Уроша са приказима хералдичких обележја на једној страни и цара на коњу који држи скиптар на другој — представе која се несумњиво може везати за византијску царску идеологију.¹¹⁸

Поставља се питање да ли су се у Србији средњег века развила национална обележја која би водила ка стварању јединственог грба. Разнолике представе грбова од времена краља Душана, преко српских династа, до деспота Лазара Бран-

¹¹⁶ Исти, Почтени витез Прибислав Вукотић, 274.

¹¹⁷ С. Новаковић, нав. дело, 294.

¹¹⁸ С. Тирковић, Допуне и објашњења, 469.

ковића, говоре у прилог развоју породичне хералдике, док је идеја о националном симболу сазрела поступно, да би свој пуни облик добила после слома деспотовине свакако, као жеља за остварењем идеала српске државности. Она је била повезана са амблемом двоглавог орла „државним симболом“ и хералдичким знамењима — обележјима византијског, европског, али и српског наслеђа.

Vujadin Ivanišević

LE DEVELOPPEMENT DE L'HERALDIQUE EN SERBIE MEDIEVALE

Le développement et le renforcement de l'Etat serbe se sont traduits par l'établissement de contacts intenses, et sur un vaste plan, tant avec les états voisins qu'avec des contrées plus éloignées, ouvrant ainsi la voie à de fortes influences originaires du monde byzantin et des pays d'Europe centrale et occidentale. L'idéologie impériale, d'une part, et la culture aulique ainsi que celle fondée sur les idéaux de la chevalerie, d'autre part, se sont rencontrées sur le territoire serbe où leurs traces s'entremêlent dans la diplomatie, les monnayages mais aussi dans la vie quotidienne. Une de ces traces particulières est assurément constituée par l'apparition et l'emploi de l'héraldique.

De nombreux exemples de blasons représentés sur des sceaux, des monnaies, des monuments funéraires, des parures, des vêtements et de la vaisselle révèlent l'importance conférée à l'héraldique en Serbie médiévale où cet art reçoit une place à part entière sous le règne de Stefan Dušan. Cette pénétration de l'héraldique est parfaitement attestée par le sceau et les monnaies de ce souverain sur lesquels l'image du blason ainsi que les représentations simplifiées de divers attributs revêtent un rôle de tout premier plan. Il convient également de mentionner ici la place importante de l'héraldique parmi les seigneurs de Stefan Dušan, laquelle est attestée, entre autres monuments, par la dalle funéraire du voïvode Nikola Stanjević à Konča, la représentation du casque avec lambrequins d'Orest, un des puissants vassaux de l'empereur, visible sur une tour à Serrès, une ceinture du sébastocrator (?) Branko, etc. Tous ces exemples témoignent de l'instauration d'une culture fondée sur les idéaux de la chevalerie et aulique à l'époque de Stefan Dušan, qui était assurément liée au rôle important joué par les puissants et l'armée. Les changements réels et profonds alors survenus sont également parfaitement attestés par l'apposition de symboles héraldiques sur les monuments funéraires. Cette pratique a trouvé sa pleine expression sur le monument funéraire de l'empereur Dušan qui a été rehaussé d'un gisant — personification du défunt revêtu de tous les attributs du pouvoir corporels et témoignage de sa puissance, où cette statue mortuaire est un emprunt propre à l'Europe occidentale.

La pénétration des symboles héraldiques s'est effectuée sous l'influence importante, voire capitale, des chevaliers et mercenaires allemands recrutés par la cour de Stefan Dušan, avec à leur tête le chevalier Palman. Cette thèse trouve en sa faveur les symboles héraldiques mêmes relevés en Serbie, qui, par leur caractère, appartiennent à l'héritage de l'héraldique germanique — teutonique, ainsi que les nombreuses analogies avec les insignes représentés dans *Le rôle d'armes de Zürich* daté vers 1340. Sur la base du matériel disponible il reste difficile de dire dans quelle mesure l'héraldique et l'esprit inspiré de l'idéal de la chevalerie ont pénétré dans les strates inférieures de la société. De nombreux documents, avant tout écrits, attestent assurément toute l'importance alors conférée au blason.

Sur la base des monuments conservés il est déjà possible de conclure à l'existence de certaines règles et principes héraldiques:

— le blason composé d'un écu orné d'une «roue», d'un casque avec cimier représente par un cousin, une rosette et un plumet, apparaissant sur une monnaie de Stefan Dušan, respectivement la représentation de ces mêmes éléments sans écu sur d'autres monnaies mais aussi sur le sceau de ce même souverain révèlent clairement que les représentations héraldiques avaient trouvé place dans la symbolique du pouvoir royal, respectivement impérial en Serbie médiévale. Par ailleurs, l'utilisation d'une symbolique héraldique reprenant les mêmes emblèmes sur les monnaies de l'empereur Uroš, du serviteur Branko, du joupán Nikola Altomanović, Đurađ Ier Balšić, Vuk Branković et Jakov ne fait que confirmer l'importance des représentations héraldiques chez les dynastes serbes.

— L'étape suivante dans le développement de l'héraldique est constituée par l'apparition de nouveaux symboles héraldiques liés à certaines familles et régions, tel que le symbole composé d'un casque cimier associé à une représentation de l'impératrice apparaissant sur des monnaies de l'empereur Uroš, de l'impératrice Jelena, du roi Vukašin et de la reine Jelena, symbole que nous trouvons également sur un sceau du roi Vukašin. C'est sous une même lumière qu'il convient également de voir la marque familiale des Balšić qui sera reprise parmi les seigneurs et petits seigneurs, tout particulièrement sur le territoire de Kosovo, à en juger par les nombreuses trouvailles de bagues sceaux sur ce territoire.

— Une place particulière revient aux blasons familiales des Lazarević ayant pour motif principal un casque avec cornes de veau qui apparaît sur des sceaux et des monnaies du prince Lazar, et qui à l'époque de Stefan Lazarević formera un symbole héraldique complet associé à l'image d'un aigle bicéphale aux ailes déployées représenté sur un écu, des monnaies ou sous forme de cimier sur un casque, sur un sceau. Ce même emblème a été un bref temps gardé par Đurađ Branković sur un rare dinar, avant de le remplacer par un écu orné d'une bande diagonale et d'un lys dans chaque champ libre, associé également à un casque avec cimier en forme de lion sur un sceau conservé. D'après ce sceau exceptionnel Lazar Branković a adopté le lion — emblème familial — qui orne l'écu et le cimier. Durant cette période le rôle de la culture fondée sur les idéaux de la chevalerie et aulique jouait un rôle significatif comme l'atteste le fait que le despote Stefan était membre de l'ordre de chevalerie du

Dragon créé par le roi de Hongrie Sigismond et que c'est en cette qualité et en qualité de souverain qu'il adouba des chevaliers. D'après les dires de Konstantin Filozof des «occidentaux» venaient à la cour de Serbie pour que le despote les «couronne» en tant que chevalier.

On note dans l'héraldique serbe médiévale le mélange de deux symboles — le blason des chevaliers allemands et l'emblème impérial. Le blason représentait un symbole des armes au sens originel de cette notion alors que l'aigle bicéphale était considéré comme le symbole du souverain, «national». Ce symbole a eu, dans une première période, une signification idéologique et symbolique à la base de laquelle se trouvait le rattachement de la dynastie serbe à la famille byzantine régnante. L'aigle bicéphale, à en juger par ses modèles iconographiques, a évolué en marque du souverain, pour, dans une dernière phase de son évolution, à l'époque des despotes, recevoir la signification d'un symbole héraldique. Celui-ci impliquait le droit à hériter du trône et de l'empire serbes représentés par l'image de l'aigle bicéphale emblème reconnaissable sur la carte d'Angelin Dulcert de 1339 et sur le sceau de Tvrtko Ier. La manifestation parallèle de fortes influences originaires d'Occident et de Byzance se reflète également dans le mausolée de Stefan Dušan où le monument funéraire de ce souverain, en forme de gisant, côtoyait des fresques exécutées selon le programme et l'iconographie byzantines. Nous retrouvons également cette symbiose sur de nombreuses émissions monétaires à commencer par celles du règne de l'empereur Uroš avec représentations de symboles héraldiques d'un côté et de l'empereur à cheval tenant un sceptre de l'autre côté, représentation qui peut indéniablement être liée à l'idéologie impériale byzantine.

La question se pose de savoir si la Serbie médiévale a vu se développer des symboles nationaux ayant pu conduire à la création de son propre blason. Les différentes représentations de blasons enregistrées à partir du règne du roi Dušan, en passant par les dynastes serbes, jusqu'à l'époque du despote Lazar Branković semblent être en faveur du développement d'une héraldique familiale, alors que l'idée d'un symbole national n'a mûri que progressivement pour recevoir sa pleine forme après la chute du despotat, assurément en tant qu'expression d'une aspiration à la réalisation du renouveau de l'Etat serbe. Cette idée était liée à l'emblème de l'aigle bicéphale — symbole national — et aux symboles héraldiques — emblèmes de l'héritage byzantin, européen mais aussi serbe.